

RAZLIKE U OSTVARIVANJU OBRAZOVANJA ZA PODUZETNIŠTVO U HRVATSKIM OSNOVNIM ŠKOLAMA

mr. sc. Narcisa Manojlović
Ministarstvo socijalne politike i mladih
Savska 66, 10000 Zagreb, Hrvatska
E-mail: narcisa.manojlovic@zg.t-com.hr

SAŽETAK

Po isteku petogodišnjeg razdoblja tijekom kojeg je Strategija učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. bila na snazi i isto toliko godina otkako je u primjeni Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, proveli smo anketno istraživanje na reprezentativnom uzorku od 271 ravnatelja osnovnih škola, s ciljem da se ocijene dosadašnja ostvarenja u području obrazovanja za poduzetništvo u hrvatskim osnovnim školama. Od ostvarenja na razini škola, procjenjivani su stupanj motiviranosti učitelja, poduzetničko ozračje škole, sustavnost u provođenju odgovarajućih nastavnih i izvannastavnih aktivnosti te postignuti pomaci u podučavanju za poduzetništvo. Na razini samih učenika procjenjivano je u kojoj se mjeri ostvaruje sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom, stjecanje osnovnih ekonomskih, tržišnih i financijskih znanja, načina razmišljanja i znanja za pokretanje poduzetničkih poduhvata te razumijevanje mogućeg značenja poduzetničkih stavova za vlastiti život i profesionalni razvoj. Ovim je radom provjeravano postoje li razlike u navedenim ostvarenjima u području poduzetničkog učenja s obzirom na veličinu škole, veličinu naselja i regiju u kojoj škola djeluje. Nisu pronađene razlike među skupinama škola različite veličine, ali su utvrđene statistički značajne razlike u pojedinim ostvarenjima u području poduzetničkog učenja i na razini škola i na razini učenika, s obzirom na regionalnu pripadnost škole i veličinu naselja u kojem se škola nalazi. Učenje za poduzetništvo, uz nastojanja same škole, u mnogome ovisi o okruženju u kojem ona djeluje, pa bi u daljnjem razvoju i implementaciji kurikuluma trebalo uzeti u obzir i prevladati navedene razlike, s ciljem da se svim učenicima u Republici Hrvatskoj osiguraju podjednaki odgojno-obrazovni uvjeti.

Ključne riječi: obrazovanje za poduzetništvo; kurikulum; osnovne škole

1. UVOD

U posljednjih pet godina, najvažniji dokumenti u području obrazovanja za poduzetništvo u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj su Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, 2010) i Strategija učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. (Vlada Republike Hrvatske, 2010).

U Nacionalni okvirni kurikulum ugrađen je koncept osam temeljnih kompetencija cjeloživotnog obrazovanja iz Europskog referentnog okvira (European Parliament and the Council of The European Union, 2006), u kojem se smisao za inicijativnost i poduzetnost smatra jednom od ključnih kompetencija djece i mladih, nužnom za njihovo uspješno funkcioniranje u promjenjivim životnim i gospodarskim uvjetima. U školama je učenje za poduzetništvo postalo obvezno, a treba(lo) se uključiti u školske kurikulume i provoditi kao međupredmetna tema ugradbom u sve nastavne predmete te zajedničkim projektima ili modulima.

Strategija učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. smatra se vrlo značajnim iskorakom u poduzetničkom obrazovanju u Republici Hrvatskoj i pokazateljem praćenja europskih strategija (Elezović i dr., 2012). S ciljem uvođenja učenja i osposobljavanja za poduzetništvo kao ključne kompetencije u sve oblike, vrste i razine neformalnog i informalnog, a osobito formalnog obrazovanja i učenja, pripadajućim Akcijskim planom za razdoblje 2010. – 2014. godine bio je razrađen niz mjera, ciljeva i konkretnih aktivnosti koje je trebalo ostvariti, od kojih se dio odnosio na sustav osnovnoškolskog obrazovanja.

Implementacija navedenih dokumenata zahtijeva praćenje i vrednovanje ostvarenih rezultata. Kako je istaknuto u jednom radu, u hrvatskom obrazovnom sustavu „postoji potreba za analizom stanja i načina implementacije standarda Europskoga referentnog okvira (European Reference Framework) i jedne od njegovih osam ključnih kompetencija cjeloživotnoga učenja: osjećaja za inicijativu i poduzetništvo (Sense of Initiative and Entrepreneurship).“ (Elezović i dr., 2012, str. 5.)

Govoreći o obrazovnim postignućima u području učenja za poduzetništvo, nekoliko istraživačkih radova objavljenih prije donošenja i u početnom razdoblju primjene Strategije učenja za poduzetništvo i Nacionalnog okvirnog kurikuluma ukazivalo je na razmjerno nisku „startnu“ razinu obrazovanja za poduzetništvo i poduzetničke kompetencije učenika. Analiza koja se odnosila na osnovno školstvo Republike Hrvatske ukazala je da razrada nastavnih programa nije usmjerena na poduzetničku kompetenciju, kao i da je učeničko poznavanje osnovnih pojmova vezanih uz poduzetništvo na vrlo niskoj razini (Jokić i dr., 2007). Analiza zastupljenosti poduzetničkih sadržaja u programima srednjih škola, kao i informiranosti i stavova učenika i nastavnika srednjih škola prema poduzetništvu pokazala je da je zastupljenost poduzetničkih sadržaja vrlo niska, da je informiranost učenika o poduzetničkim sadržajima niska te da i sami učenici svoje teorijsko i praktično poznavanje poduzetničkoga područja procjenjuju ispodprosječnim (Elezović i dr., 2012).

Osnovno, srednje i tercijarno obrazovanje kontinuirano se, s obzirom na svoj doprinos stvaranju poduzetničke kompetencije, ocjenjuju i u redovitim istraživanjima Centra za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva.

Iz godine u godinu, Hrvatska ostaje ispod prosjeka zemalja uključenih u GEM (Global Entrepreneurship Monitor) istraživanje (Singer i dr., 2011; Alpeza i dr., 2013). Kad je posrijedi osnovnoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj, ocjenjuje se da se poduzetništvo samo sporadično spominje u nastavnom programu i da se promovira ovisno o sklonostima i znanju učitelja i/ili ravnatelja škole, što upućuje na zaključak da je obrazovanje za poduzetništvo nedovoljno prisutno u našim osnovnim školama i da u tom pogledu vjerojatno postoje velike međuškolske razlike (Singer i dr., 2011).

Govoreći o obrazovnim postignućima osnovnih škola općenito, analiza rezultata empirijskih evaluacijskih istraživanja – pokazatelja obrazovnih ishoda dobivenih međunarodnim komparativnim istraživanjima u sklopu projekta Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu pokazala je da su postignuća hrvatskih učenika na kraju četvrtog razreda osnovne škole u dobroj mjeri iznadprosječna (PIRLS 2011. - Progress in International Reading Literacy Study i TIMSS 2011. – Trends in International Mathematics and Science Study), dok su rezultati PISA testiranja petnaestogodišnjaka (Programme for International Student Assessment, 2006., 2009. i 2012.) višekratno bili ispodprosječni (Pastuović, 2014). Uz to je PISA istraživanjima utvrđeno i da su međuškolske razlike u pojedinim pismenostima petnaestogodišnjaka u Hrvatskoj veće od prosjeka OECD-a, što ukazuje na nejednake uvjete učenja u školama (Braš Roth, 2010, prema Pastuović, 2014). Smatra se da su ciljevi obrazovanja, u tzv. društvu znanja, osposobljenost ljudi za trajnu zapošljivost, za aktivno sudjelovanje u demokratskom društvu, jačanje socijalne kohezije i smanjenje društvene isključenosti. Stoga je nužno postići što višu prosječnu razinu opće obrazovanosti uz što manje regionalne i međuškolske razlike, tj. uz što veći stupanj ujednačenosti postignuća pojedinih škola oko nacionalnog prosjeka (OECD 2002, prema Pastuović, 2014).

Kad su posrijedi regionalne razlike među školama, nekoliko novijih istraživanja obrazovnih postignuća učenika u pojedinim nastavnim predmetima već je ukazalo da postoje statistički značajne razlike s obzirom na regiju. Na primjer, u sklopu projekta „Vanjsko vrednovanje obrazovnih postignuća u osnovnim školama Republike Hrvatske“ kojeg su realizirali Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja i Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, na standardiziranim ispitima iz hrvatskog jezika u 2008. godini najbolji su bili učenici iz Sjeverozapadne Hrvatske, zatim iz Jadranske Hrvatske, dok su u testu iz povijesti najbolji bili učenici iz Jadranske Hrvatske, a nakon njih učenici iz Sjeverozapadne Hrvatske. U oba navedena predmeta učenici iz Istočne Hrvatske imali su najslabije, ispodprosječne rezultate (Gjeri, Fulgosi, Žitnik, 2011).

Niz je dokaza i o povezanosti između veličine naselja i obrazovnih postignuća učenika. U istraživanju u sklopu gore navedenog projekta učenici škola kojima je osnivač grad u prosjeku su imali nešto bolja postignuća nego učenici čije je škole osnovala županija, što autori obrazlažu činjenicom da se zapravo radi o razlici između gradskih i seoskih škola (Babarović, Burušić, Šakić, 2009). Vrednovanje obrazovnih postignuća učenika provedeno 2008. godine standardiziranim ispitima iz hrvatskoga jezika i povijesti u osnovnim školama ukazuje na porast uspješnosti s porastom veličine naselja. Škole do 300 učenika postigle su statistički značajno lošije rezultate na ispitu iz hrvatskog jezika nego veće škole, dok su na testu iz povijesti dobiveni statistički dokazi u prilog škola srednje veličine (301 – 600 učenika) u odnosu na veće škole (601 – 900 učenika) (sve prema Gjeri, Fulgosi, Žitnik, 2011). U ispitu iz geografije škole srednje veličine bile su iznadprosječno uspješne, a škole do 300 učenika imale su prosječne rezultate, ali su se i jedne i druge statistički značajno razlikovale od škola od 901 do 1200 učenika koje su imale najniže rezultate (Vranković, Vuk, Šiljković, 2011).

Premda rezultati istraživanja koja su se bavila razlikama u obrazovnim postignućima učenika s obzirom na veličinu škole nisu sasvim jednoznačni, oni najčešće upućuju da je uspjeh učenika iz manjih osnovnih i srednjih škola bolji od učenika vrlo velikih škola. Manje osnovne škole pokazale su se uspješnijima od srednje velikih, a najmanje su uspješne jako velike škole (Lee i Loeb, 2000, prema Babarović, Burušić i Šakić, 2010). U navedenim su istraživanjima kontrolirani drugi mogući utjecaji, kao što su razlike u urbaniziranosti škola, demografskoj strukturi, socio-ekonomskom statusu učenika i drugo, pa autori spomenute rezultate objašnjavaju činjenicom da su u manjim školama odnosi među učiteljima, kao i između učitelja i učenika, u pravilu manje formalni, roditelji su više uključeni, učitelji više komuniciraju, bolje poznaju učenike i izravnije im pomažu, što može itekako doprinijeti uspjehu učenika manjih škola. Sustavnija i cjelovitija istraživanja školske uspješnosti u Hrvatskoj su novijeg datuma (Burušić i Babarović, 2007 i Šakić i sur., 2006, prema Burušić, Babarović i Šakić, 2009). Spomenuto istraživanje u sklopu projekta „Vanjsko vrednovanje obrazovnih postignuća u osnovnim školama Republike Hrvatske“ uključilo je hijerarhijske regresijske analize u kojima su kriteriji bili prosječno postignuće učenika osnovnih škola na ispitima znanja na završetku razredne i predmetne nastave, a prediktori različite skupine obilježja škola, među kojima i statusna obilježja i veličina škole. Suprotno očekivanju da će male škole biti uspješnije u ostvarenju odgojno-obrazovnih ishoda, autori navode kako u hrvatskom školskom sustavu postoje ozbiljne naznake da su male škole manje uspješne u odnosu na srednje velike škole, objašnjavajući da se velike i male škole vjerojatno razlikuju po mnogim statusnim obilježjima, što upućuje na zaključak o neujednačenosti koja značajno utječe na rad i postignuća hrvatskih osnovnih škola (Burušić, Babarović i Šakić, 2009). Na primjer, male škole mogu biti nedovoljno materijalno opremljene, imati kombinirane razredne odjele ili pak manje povoljan omjer broja učenika i učitelja (prosječan broj učenika po jednom učitelju), što je značajno i negativno povezano sa školskim uspjehom (Sutton i Soderstorm, 2001, prema Babarović, Burušić i Šakić, 2010). Uzme li se u obzir da manje škole često djeluju u manjim sredinama, lošijim ekonomskim uvjetima te da ih pohađaju učenici nepovoljnijih sociodemografskih obilježja, pojedini autori opravdano naglašavaju da treba uzeti u obzir kako je sasvim moguće da one učenicima pružaju jednako ili više nego što bi istim tim učenicima, u nekom zamišljenom slučaju, pružile velike škole (Van de Grift i Houtveen, 2006, prema Burušić, Babarović i Šakić, 2009). U svakom slučaju, čini se da je u hrvatskim uvjetima pitanje utjecaja veličine škole na postignuća učenika vrlo dvojbeno i svakako ga treba razmotriti u budućim istraživanjima (Babarović, Burušić, Šakić, 2009).

Vraćajući se na temu specifičnih postignuća u području učenja za poduzetništvo, nesporno je da su tijekom prethodnog petogodišnjeg razdoblja uloženi brojni naponi na tom polju i samih škola i niza ostalih zainteresiranih organizacija i stručnjaka. Međutim, nakon pet godina važenja Strategije učenja za poduzetništvo i Nacionalnog okvirnog kurikulumu, nameće se potreba za utvrđivanjem u kojoj su mjeri željeni učinci uistinu i ostvareni. Potrebno je provjeriti i postojanje eventualnih razlika među školama kad je u pitanju učenje za poduzetništvo, pri čemu smo se u ovom radu koncentrirali na razlike s obzirom na regionalnu pripadnost škole, veličinu naselja u kojem škola djeluje i veličinu same škole.

2. NAMJENA, CILJEVI I HIPOTEZE RADA

Namjena je ovog rada, po isteku petogodišnjeg razdoblja primjene Strategije učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. te isto toliko godina otkako je Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje u odgojno-obrazovni sustav uveo poduzetništvo kao ključnu učeničku kompetenciju, sagledati dosadašnja ostvarenja osnovnih škola u području obrazovanja za poduzetništvo s obzirom na eventualne sistematske neujednačenosti među školama na ukupnom području Republike Hrvatske.

Ciljevi provedenog ispitivanja su utvrditi je li ostvarena ujednačenost u provođenju obrazovanja za poduzetništvo u svim osnovnim školama, odnosno postoje li razlike među osnovnim školama (procijenjena ostvarenja u učenju za poduzetništvo na razini škola i samih učenika) s obzirom na: 1. veličinu naselja, 2. regiju u kojoj škola djeluje i 3. veličinu škole.

Nul-hipoteze koje se odnose na navedene ciljeve su sljedeće:

- Ne postoje značajne razlike u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo s obzirom na veličinu naselja u kojem škola djeluje (prema broju stanovnika).
- Nema značajnih regionalnih razlika među školama u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo.
- Nema značajnih razlika u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo između osnovnih škola različite veličine (prema broju učenika).

3. METODOLOGIJA PRIKUPLJANJA I OBRADE PODATAKA

3.1. Formiranje uzorka i postupak prikupljanja podataka

Istraživanje za potrebe ovog rada odnosi se na 849 hrvatskih osnovnih škola koje rade po redovitom nastavnom planu i programu, a osnivač im je Republika Hrvatska odnosno jedinice regionalne (područne) i lokalne samouprave (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, 2014). Preostalih 38 osnovnih škola – privatnih, vjerskih i škola za učenike s teškoćama u razvoju, zbog svojih organizacijskih i mogućih programskih posebnosti nije bilo predviđeno u provedenom ispitivanju. Stoga, u skladu sa svrhom samog rada, populaciju čini 849 hrvatskih redovitih osnovnih škola, odnosno njihovih ravnatelja koji su bili izvor podataka u provedenom anketnom ispitivanju.

Teritorijalno proporcionalna struktura uzorka postignuta je stratificiranjem prema regionalnom ključu, korištenjem podjele na tri statističke regije: Sjeverozapadnu, Panonsku ili Istočnu te Jadransku ili Južnu regiju. Sjeverozapadna obuhvaća šest županija (Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Koprivničko-križevačka i Međimurska županija te Grad Zagreb), Panonska osam (Bjelovarsko-bilogorska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Karlovačka i Sisačko-moslavačka županija), a Jadranska regija sedam županija (Istarska, Primorsko-goranska, Ličko-senjska, Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija). Ta je regionalna podjela često korištena jer navedene regije do određene mjere predstavljaju komparabilne jedinice prema broju stanovnika, homogenosti statističkih jedinica, prirodno-geografskim obilježjima i povijesnoj tradiciji (Lovrinčević, Marić i Rajh, 2005), a sukladna je i kriterijima Europske unije za vođenje regionalne politike uravnoteženog gospodarskog razvitka i poticaja preko strukturnih fondova (Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnoga gospodarstva, 2010). Iz svake regije slučajnim je odabirom uvršteno najmanje 50 % pripadajućih županija, tako da su u uzorak ušli ravnatelji osnovnih škola iz Dubrovačko-neretvanske, Istarske, Karlovačke, Koprivničko-križevačke, Krapinsko-zagorske, Ličko-senjske, Zadarske, Međimurske, Osječko-baranjske, Primorsko-goranske, Splitsko-dalmatinske, Virovitičko-podravske, Vukovarsko-srijemske i Zagrebačke županije te Grada Zagreba. Oni su anonimno anketirani tijekom službenih skupova na koje se pozivaju svi ravnatelji s određenog područja, čime je minimalizirana mogućnost da neki neželjeni sistematski faktor djeluje na strukturu uzorka. Opisana kombinacija stratificiranog, slučajnog i prigodnog (neselektivnog) uzorkovanja omogućila je prikladnu strukturu uzorka prema veličini škola, veličini naselja i regionalnoj pripadnosti, a u pogledu veličine, uzorak je obuhvatio 271 ravnatelja, što je blizu trećine (31,9 %) ukupne populacije.

Tablica 1. Struktura uzorka prema veličini škola, veličini naselja i regionalnoj pripadnosti

Varijabla	Udio u uzorku	
	f	%
Veličina škole (broj učenika)		
do 200	81	29,9
do 400	83	30,6
do 600	61	22,5
do 800	30	11,1
preko 801	16	5,9
Ukupno	271	100,0
Veličina naselja (broju stanovnika)		
do 2.000	69	25,6
do 5.000	75	27,8
do 10.000	30	11,1
do 50.000	41	15,2
do 100.000	21	7,8
više od 100.001	34	12,6
Ukupno	270	100,0
Bez podatka	1	
Regija		
Sjeverozapadna	92	33,9
Panonska	100	36,9
Jadranska	79	29,2
Ukupno	271	100,0

3.2. Anketni upitnik i sadržane varijable

U istraživanju je primijenjen Upitnik o implementaciji Strategije učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. (Klarić, Manojlović, Manojlović, 2014) koji je posebno izrađen za tu namjenu, što je nužno i opravdano “kada se radi o specijaliziranim programima provedenim na specifičnim kategorijama klijenata za čije karakteristike naprosto ne postoje odgovarajući mjerni postupci” (Kulenović, 1993, str. 286.), s tim da je prije provedbe anketiranja probno primijenjen s ciljem odgovarajućeg formuliranja i odabira sadržanih čestica. Upitnik sadrži niz čestica kojima se ispituje ostvarivanje izabranih ciljeva, zadataka i aktivnosti Strategije učenja za poduzetništvo i Akcijskog plana, u dijelu koji se odnosi na osnovno školstvo. Ispitanici su za svaku pojedinu tvrdnju odnosno česticu upitnika procjenjivali stupanj u kojem je ista ostvarena na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva: 1. ne; 2. manjim dijelom da; 3. dijelom da; 4. većim dijelom da; 5. da.

Za potrebe ovog rada izdvajamo sljedeće varijable odnosno čestice Upitnika:

- **ostvareni ishodi u području obrazovanja za poduzetništvo u školama:** ostvarena motiviranost učitelja, uspostavljeno ozračje "poduzetničke škole", sustavno provođenje nastavnih i izvannastavnih aktivnosti za poduzetništvo, postignuti značajni kvantitativni i kvalitativni pomaci u učenju za poduzetništvo (4 čestice)
- **ostvareni ishodi kod učenika** (poduzetnička kompetencija): razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetnošću, usvajanje stavova o važnosti poduzetničke orijentacije za život i profesionalni razvoj, usvajanje načina razmišljanja, znanja i vještina za pokretanje poduzetničkih poduhvata, stjecanje osnovnih ekonomskih, tržišnih i financijskih znanja (4 čestice)
- **osigurani preduvjeti:** što bi u osnovnoškolskom sustavu nužno trebalo osigurati s ciljem uspješnog učenja za poduzetništvo u osnovnim školama (5 čestica)
- **obilježja škola:** veličina škole (na temelju broja učenika), veličina naselja u kojem je škola (na temelju broja stanovnika) i regionalna pripadnost škole (prema spomenutoj podjeli na tri regije).

Metodološka ograničenja provedenog istraživanja proizlaze iz činjenice da se ono oslanja na procjene ravnatelja, ali radi se o stručnjacima koji, bez obzira na neizbježnu subjektivnost, kao pedagoški voditelji škola raspolažu neposrednim saznanjima o ostvarivanju Nacionalnog okvirnog kurikulumu i mjera iz Strategije i Akcijskog plana. Strategija učenja za poduzetništvo je vrlo važan dokument i s obrazovnog i s gospodarskog aspekta, pa je bilo važno vrednovati njene rezultate, vodeći se stajalištem da „čak i provjera učinjena skromnim sredstvima, uz upotrebu 'slabijeg' metodološkog okvira može imati velik značaj, ako to područje ili konkretni posao oskudijeva u odgovarajućim pokazateljima kvalitete. Najgore rješenje je sustavno izbjegavanje bilo kakve evaluacije i nastavak rada uz varave 'intuitivne' predodžbe i nade o njegovoj učinkovitosti." (Kulenović, 1993, str. 291.)

3.3. Obrada rezultata

Obrada podataka provedena je primjenom računalnog programa SPSS. Uz deskriptivne pokazatelje za svaku česticu (aritmetičke sredine i standardne devijacije), provedena je jednostavna analiza varijance i Scheffeoov post hoc test za provjeravanje statističke značajnosti razlika u ostvarenjima u području obrazovanja za poduzetništvo s obzirom na veličinu škole, veličinu naselja i regiju.

4. PRIKAZ I RASPRAVA REZULTATA

Premda se moglo pretpostaviti da ciljevi, zadaci i aktivnosti zacrtani Strategijom i Akcijskim planom, kad je posrijedi osnovnoškolsko obrazovanje, neće biti postignuti u cijelosti, prethodno je primjenom Upitnika o implementaciji Strategije učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. ustanovljeno da uopće nisu ostvareni ili su ostvareni u izrazito maloj mjeri (Klarić, Manojlović i Manojlović, 2014).

U Tablici 2. prikazane su prosječne ravnateljske ocjene ostvarenja u području poduzetničkog učenja u školama i kod samih učenika, koje su se sukladno korištenoj skali procjene teoretski mogle kretati u rasponu od 1 do 5, a u praksi poprimaju vrlo niske vrijednosti u rasponu od 1,68 do svega 2,26 kao maksimalne prosječne vrijednosti (Klarić, Manojlović i Manojlović, 2014).

Tablica 2. Deskriptivni podaci o ostvarenjima u području poduzetničkog učenja na razini škola i samih učenika na temelju procjena ravnatelja škola

Ostvarenja u području poduzetničkog učenja	M	SD
Na razini škola		
ostvarena je zainteresiranost i motiviranost učitelja za uključivanje poduzetničkog učenja u nastavni proces	2,06	0,997
uspostavljeno je ozračje tzv. „poduzetničke škole“ koja potiče, razvija i podržava poduzetnički način razmišljanja	1,77	0,946
sustavno se provode nastavne i izvannastavne aktivnosti usmjerene na razvoj poduzetničke kompetencije	2,16	1,196
značajni kvantitativni i kvalitativni pomaci u učenju za poduzetništvo i razvoju poduzetničkih kompetencija	1,68	0,819
Na razini učenika		
postiče se sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	2,26	1,037
učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova, znanja i vještina za svoj osobni i profesionalni razvoj	2,02	1,020
učenici stječu temeljna znanja i vještine za pokretanje i upravljanje poduzetničkim pothvatima	1,92	0,963
učenici stječu i služe se osnovnim ekonomskim, tržišnim i financijskim znanjima i vještinama	1,88	0,917

Izvor: Klarić, M., Manojlović, N., Manojlović, S., 2014.

Time su potvrđena predviđanja iz vremena prije ugrađivanja poduzetničke kompetencije u Nacionalni okvirni kurikulum i donošenja Strategije učenja za poduzetništvo da će trebati dulje vrijeme da se politička odluka polako „prevede“ u jezik obrazovanja, poučavanja i učenja jer je koncept poduzetničke kompetencije kod nas nedefiniran i neistražen te da nedostaju instrumenti za njegovo mjerenje i praćenje (Jokić, 2007).

Kako bi se ispitala povezanost između veličine naselja u kojem se škola nalazi, regionalne pripadnosti škole i njene veličine s jedne te ostvarenja u području poduzetničkog učenja (na razini škola i učenika) s druge strane, provedena je jednostavna analiza varijance čiji su rezultati prikazani u tablicama 3. – 7.

Tablica 3. Vrijednosti F-omjera i vjerojatnost statističke značajnosti razlika dobivenih jednostavnom analizom varijance među skupinama školama iz naselja različite veličine (prema broju stanovnika)

Ostvarenja u području poduzetničkog učenja	F	p
Na razini škola		
motiviranost učitelja	0,48	,75
uspostavljeno ozračje "poduzetničke škole"	2,41*	,05
ostvareni značajni pomaci u učenju za poduzetništvo	2,85*	,03
sustavno se provode nastavne i izvannastavne aktivnosti	1,16	,33
Na razini učenika		
sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	2,76*	,03
učenici stječu osnovna ekonomska, tržišna i financijska znanja	2,02	,09
učenici stječu način razmišljanja i znanja za poduzetničke poduhvate	1,87	,12
učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj	3,73*	,01

* $p < 0,05$

Prema podacima u Tablici 3., utvrđene su statistički značajne razlike između škola iz naselja različite veličine u sljedećim aspektima poduzetničkog učenja: „uspostavljeno ozračje poduzetničke škole“ i „ostvareni značajni kvantitativni i kvalitativni pomaci u učenju za poduzetništvo i razvoju poduzetničkih kompetencija“ (ostvarenja na razini škola) te „sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom“ i „učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj“ (ostvarenja na razini učenika).

Tablica 4. Deskriptivni podaci za ostvarenja u području poduzetničkog učenja za koja su nađene statistički značajne razlike među školama iz naselja različite veličine i rezultati post-hoc testa

Ostvarenja u poduzetničkom učenju	Veličina naselja	M	SD	F/df	Post-hoc (Scheffe)
Na razini škola					
uspostavljeno ozračje poduzetničke škole	a) do 2.000	1,74	,93	2,41/4	c-e*
	b) do 5.000	1,76	1,00		
	c) do 10.000	2,23	1,17		
	d) do 50.000	1,78	,91		
	e) 50.001 i više	1,58	,71		
ostvareni značajni pomaci u učenju za poduzetništvo	a) do 2.000	1,65	,72	2,85/4	c-e*
	b) do 5.000	1,67	,89		
	c) do 10.000	2,14	1,03		
	d) do 50.000	1,66	,86		
	e) 50.001 i više	1,53	,60		
Na razini učenika					
postiče se sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	a) do 2.000	2,35	,95	2,76/4	c-b*
	b) do 5.000	2,00	1,00		
	c) do 10.000	2,70	1,21		
	d) do 50.000	2,24	1,11		
	e) 50.001 i više	2,31	,96		
učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj	a) do 2.000	2,20	,95	3,73/4	c-e*
	b) do 5.000	1,85	1,01		
	c) do 10.000	2,50	1,17		
	d) do 50.000	2,02	1,06		
	e) 50.001 i više	1,76	,90		

M - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *F* - rezultat analize varijance, *df* - broj stupnjeva slobode, a-b, b-c... –post-hoc razlike između skupina, *- razlika je značajna na razini rizika manjoj od 5%.

Prema rezultatima post hoc testa u Tablici 4., za varijable: „uspostavljeno ozračje poduzetničke škole“, „ostvareni su značajni pomaci u učenju za poduzetništvo“ i „učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj“ utvrđena je statistički značajna razlika između škola u naseljima do 10.000 stanovnika i onih u velikim naseljima iznad 50.001 stanovnika, a za varijablu „postiče se sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom“ između škola u naseljima do 10.000 stanovnika i onih u naseljima do 5.000 stanovnika. Uvidom u deskriptivne podatke u Tablici 4., najveću aritmetičku sredinu za sve promatrane varijable ostvarile su škole u naseljima od 5.001 do 10.000 stanovnika, iz čega bi se moglo pretpostaviti da su škole u naseljima te veličine iz nekog razloga imale „najpovoljnije“ uvjete za poduzetničko obrazovanje, bilo zbog vlastitih obilježja, bilo zbog obilježja svog okruženja koje može imati veliku ulogu u obrazovanju za poduzetništvo.

Prema rezultatima u Tablici 5. utvrđena je statistički značajna razlika u postizanju sustavnog razvoja osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom, s obzirom na regiju u kojoj se škola nalazi.

Tablica 5. Vrijednosti F-omjera i vjerojatnost statističke značajnosti razlika dobivenih jednostavnom analizom varijance među školama iz različitih regija

Ostvarenja u području poduzetničkog učenja	F	P
Na razini škola		
motiviranost učitelja	0,96	,38
uspostavljeno ozračje "poduzetničke škole"	1,13	,33
ostvareni značajni pomaci u poduzetničkom učenju	2,09	,13
sustavno se provode nastavne i izvannastavne aktivnosti	2,81	,06
Na razini učenika		
sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	3,70*	,03
učenici stječu osnovna ekonomska, tržišna i financijska znanja	0,59	,55
učenici stječu način razmišljanja i znanja za poduzetničke poduhvate	1,40	,25
učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj	2,28	,10

* $p < 0,05$

Tablica 6. Deskriptivni podaci za ostvarenja u području poduzetničkog učenja za koja su nađene statistički značajne razlike među školama iz različitih regija i rezultati post-hoc testa

Ostvarenja u poduzetničkom učenju	Regija	M	SD	F	Post-hoc (Scheffe)
Na razini učenika					
postiže se sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	a) Sjeverozapadna	2,07	1,07	3,70	a-c*
	b) Panonska	2,26	,97		
	c) Jadranska	2,49	1,05		

M - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *F* - rezultat analize varijance, *df* - broj stupnjeva slobode, a-b, b-c... –post-hoc razlike između skupina, *- razlika je značajna na razini rizika manjoj od 5%.

Rezultati post hoc testa u Tablici 6. pokazuju da utvrđena značajna razlika za varijablu „postiže se sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom“ proizlazi iz statistički značajne razlike između škola u Sjeverozapadnoj i Jadranskoj regiji. Deskriptivni podaci ukazuju da je stanje procijenjeno najboljim u Jadranskoj, a najlošijim u Sjeverozapadnoj regiji. Brojni su razlozi mogli utjecati na takve rezultate, koje nije moguće interpretirati s potrebnom sigurnošću, ali činjenica da je regionalne razlike među školama nesumnjivo postoje.

Smatra se da su velike međuškolske i regionalne razlike u ostvarenoj razini pedagoškog standarda veliki problem, veći čak i od razine postojećeg izdvajanja iz bruto nacionalnog dohotka, jer dovode do natprosječno velikih razlika među školama u obrazovnim ishodima. Navodi se da je u tu svrhu nužno optimizirati strukturu obveznog obrazovanja i školsku mrežu te ujednačiti pedagoški standard u školama diljem zemlje (Pastuović, 2014), s obzirom na dalekosežne i svakako nepovoljne posljedice takvog stanja.

Nije na odmet spomenuti da su županije koje su u našem ispitivanju sačinjavale Panonsku regiju u GEM istraživanju za 2013. godinu ostvarile prosječno najniži indeks razvijenosti od 56,0 %, dok je u Jadranskoj i Sjeverozapadnoj regiji prosječan iznos razvijenosti bio međusobno sličan i iznosio je 97,6 %, odnosno 105,3 % (izračunato prema: Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnog gospodarstva, 2010, u: Singer i dr., 2011). Ostvareni rang konkurentnosti također je najniži u Istočnoj regiji i iznosi prosječnih 16,9, u usporedbi s 8,7 za Južnu i 5,8 za Sjeverozapadnu regiju (izračunato prema: Nacionalno vijeće za konkurentnost, 2011, u Singer i dr., 2011). Nesporno je da škole djeluju u poduzetnički bitno različitim okruženjima, koja izravno i neizravno mogu podupirati ili otežavati njihovo odgojno-obrazovno djelovanje, pa o tim razlikama odgojno-obrazovna politika također treba voditi računa.

Tablica 7. Vrijednosti F-omjera i vjerojatnost statističke značajnosti razlika dobivenih jednostavnom analizom varijance među skupinama škola različitih po veličini (broju učenika)

Ostvarenja u području poduzetničkog učenja	F	p
Na razini škola		
motiviranost učitelja	0,09	,97
uspostavljeno ozračje "poduzetničke škole"	1,61	,19
ostvareni značajni pomoci u poduzetničkom učenju	1,02	,39
sustavno se provode nastavne i izvannastavne aktivnosti	0,23	,87
Na razini učenika		
sustavan razvoj osobina ličnosti povezanih s poduzetništvom	0,17	,92
učenici stječu osnovna ekonomska, tržišna i financijska znanja	0,39	,76
učenici stječu način razmišljanja i znanja za poduzetničke poduhvate	1,11	,35
učenici razumiju važnost poduzetničkih stavova za svoj profesionalni razvoj	1,46	,23

* $p < 0,05$

Iz Tablice 7. je razvidno da ni za jednu od čestica koje se odnose na ostvarenja u području poduzetničkog učenja nisu utvrđene statistički značajne razlike među skupinama škola različite veličine (do 200, do 400, do 600, do 800 i preko 801 učenika). Stoga nema potrebe za prikazivanjem deskriptivnih pokazatelja za skupine škole različite veličine, kao ni rezultata post hoc testa.

Uvodno je navedeno kako se općenito smatra da, osim u ekstremnim situacijama, učenici iz manjih škola u prosjeku postižu nešto bolje obrazovne rezultate (Lee, Bryk i Smith, 1993 prema Babarović, Burušić i Šakić, 2010; Lunenburg i Ornstein, 1996, prema Burušić, Babarović i Šakić, 2009). Navedene se spoznaje temelje na istraživanjima provedenim u obrazovnim sustavima koji se u velikoj mjeri razlikuju od hrvatskoga osnovnoškolskog sustava, a hrvatska istraživanja razlika u odgojno-obrazovnim postignućima između manjih i većih škola ne daju jednoznačne rezultate (Burušić, Babarović i Šakić, 2009; Babarović, Burušić i Šakić, 2010), vjerojatno što i jedne i druge karakteriziraju dijelom povoljni, dijelom nepovoljni uvjeti rada čije djelovanje može interferirati, pa i to može biti razlog što u konkretnom ispitivanju razlike, s obzirom na veličinu škola, nisu utvrđene.

Da bi se željeni transformacijski procesi u obrazovnim ustanovama mogli uspješno odvijati, nužni su odgovarajući resursi. Oni su materijalni: novac, zgrade i oprema te nematerijalni: program, udžbenici i ostali nastavni materijali, učitelji, nastavnici, ravnatelji, stručni suradnici i ostalo osoblje (Pastuović, 2014). Stoga se jedno od pitanja u upitniku odnosilo na osiguravanje nužnih preduvjeta za postizanje očekivanih ostvarenja u području poduzetničkog učenja.

Tablica 8. Deskriptivni podaci o nužnim preduvjetima za postizanje očekivanih ostvarenja u području poduzetničkog učenja (ocjene ravnatelja škola)

Nužni preduvjeti	M	SD
veći financijski i materijalni resursi	4,46	,96
veći organizacijski i vremenski resursi	4,46	,88
sustavna i kvalitetna edukacija učitelja	4,40	,96
izrada programa učenja za poduzetništvo na nacionalnoj razini	4,40	,96
detaljna razrada programa učenja za poduzetništvo po predmetima / razredima	4,21	1,06

U radu koji se bavio pretpostavljenim ograničenjima u provedbi Strategije učenja za poduzetništvo i Nacionalnog okvirnog kurikulumu, izražena je bojazan da je razina očekivanja u pogledu učenja za poduzetništvo koju društvo i odgojno-obrazovni sustav stavljaju pred učitelje iznimno visoka, dok „... po pitanju uvjeta: resursa (vremena, sredstava, materijala), organizacijskih rješenja i trajne stručne i druge potpore, navedeni dokumenti, osim donekle u dijelu koji se odnosi na stručno usavršavanje, nisu dovoljno ‘obećavajući’.” (Vojnović i Manojlović, 2011, str. 71.) Sudeći po rezultatima u Tablici 8., to se predviđanje izgleda ostvarilo jer su ravnatelji svojim vrlo visokim procjenama upozorili da su im jako manjkali nužni preduvjeti i da je ubuduće nužno osigurati navedene resurse, kako bi se u području učenja za poduzetništvo mogli ostvariti željeni učinci.

5. ZAKLJUČAK

Po isteku petogodišnjeg razdoblja važenja Strategije učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. te isto toliko vremena od donošenja Nacionalnog okvirnog kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, bilo je potrebno vrednovati jesu li u osnovnim školama i kod učenika postignuti željeni učinci te postoje li među školama značajne razlike u tom pogledu. Za potrebe ovog rada oslonili smo se na procjene velikog reprezentativnog uzorka ravnatelja osnovnih škola, koji su kao pedagoški voditelji mjerodavan izvor podataka, uz metodološke ograde koje se odnose na određenu subjektivnost i jednokratnost (sumativnost) te vrste procjena.

Odgovori na hipoteze ovog rada su sljedeći:

- Utvrđene su statistički značajne razlike u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo s obzirom na veličinu naselja u kojem škola djeluje (pri čemu su najbolje rezultate ostvarile škole iz naselja do 10.000 stanovnika), zbog čega je nul-hipoteza odbačena.
- Utvrđene su statistički značajne regionalne razlike među školama u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo (pri čemu su škole Istočne Hrvatske imale najlošije rezultate), čime je nul-hipoteza odbačena.
- Potvrđena je nul-hipoteza po kojoj nema statistički značajnih razlika u ostvarenoj razini učenja za poduzetništvo između skupina osnovnih škola različite veličine.

Općenito niska do izrazito niska razina ostvarenih učinaka u školama i kod učenika ubuduće zahtijeva bitne kvalitativne i kvantitativne promjene u planiranju i ostvarivanju učenja za poduzetništvo da bi se u ovom odgojno-obrazovnom području, za koje se smatra da je od posebnog individualnog, društvenog i gospodarskog značaja, postigli željeni rezultati.

Naše istraživanje nije omogućilo kontrolu svih potencijalno utjecajnih varijabli koje su, mimo regionalne pripadnosti, veličine naselja i veličine same škole, mogle utjecati na percipiranu uspješnost škole i učenika u području poduzetničkog učenja. Ipak, ustanovili smo da razlike s obzirom na regiju i veličinu naselja postoje, što je nepovoljna okolnost. Takav rezultat nas, barem u jednoj mjeri, upućuju na mogućnost da obrazovanje za poduzetništvo, uz nastojanja same škole, ovisi i o vanjskom okruženju u kojem ona djeluje. U svakom slučaju, u daljnjem razvoju i primjeni obrazovanja za poduzetništvo trebalo bi uzeti u obzir i odgovarajuće prevladati navedene razlike među školama, s ciljem da se svim učenicima u Republici Hrvatskoj osiguraju ujednačeni odgojno-obrazovni uvjeti.

DIFFERENCES IN THE REALISATION OF ENTREPRENEURIAL LEARNING IN CROATIAN PRIMARY SCHOOLS

mr. sc. Narcisa Manojlović, Ministry of Social Policy and Youth
Savska 66, 10000 Zagreb, Croatia
Phone: 01-618-1853; E-mail: narcisa.manojlovic@zg.t-com.hr

ABSTRACT

Upon the expiry of the five years' period through which the National Strategy for Entrepreneurial Learning 2010-2014 was in effect, and the same period since the National Curriculum Framework for pre-school education and the compulsory primary and secondary school education has been applied, we conducted a survey on the representative sample of 271 school principals, aimed to estimate the achievements in the field of entrepreneurial learning in Croatian primary schools so far. As to achievements at the schools' level, the questionnaire estimated the motivation level of teachers, entrepreneurial climate in schools, systematic implementation of curricular and extracurricular activities and the achieved progress in entrepreneurial teaching, whilst at the pupils' level it tended to establish to which extent systematic development of personality traits related to entrepreneurship was realized, the same as the acquirement of basic economic, market and financial knowledge, the way of thinking and knowledge for starting entrepreneurial ventures, and understanding of the possible importance of entrepreneurial standpoints for their own life and professional development. The paper itself tends to check if there are differences in the established achievements in the entrepreneurial learning with regard to the size of school, size of place and region in which the particular school operates. No differences between the groups of schools of different size have been found, but statistically considerable differences have been established in particular achievements in the field of entrepreneurial learning both at the schools' and the pupils' level, depending on the area of Croatia and size of place where the school is located. Entrepreneurial learning, in addition to the attempts of the school itself, is considerably dependable on the external influence and its surroundings, so that further development and implementation of curriculum should take into account / overcome the mentioned differences, all with the purpose to ensure equal educational conditions for all pupils in the Republic of Croatia.

Key words: entrepreneurial learning; curriculum; primary school

6. LITERATURA

1. Alpeza, M., Biškupić, N., Eterović, D., Oberman, M., Oberman Peterka, S., Singer, S., Šarlija, N. (2013). Izvješće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj - 2013. uključujući rezultate GEM-Global Entrepreneurship Monitor istraživanja za Hrvatsku za 2012. godinu. Zagreb: CEPOR - Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva. Izvor: <http://www.cepor.hr/publikacije.html> (pristupljeno: 1.8.2014.).
2. Babarović, T., Burušić, J., Šakić, M. (2009). Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske, Društvena istraživanja, 18(4-5), str. 673-695.
3. Babarović, T., Burušić, J., Šakić, M. (2010). Psihosocijalne i obrazovne odrednice školskog uspjeha učenika osnovnih škola: dosezi dosadašnjih istraživanja, Suvremena psihologija 13 (2), str. 235-256.
4. Burušić, J., Babarović, T., Šakić, M. (2009). Odrednice uspješnosti osnovnih škola u Republici Hrvatskoj: rezultati empirijske provjere, Društvena istraživanja, 18(4-5), str. 605-624.
5. Elezović, I., Ferk, M., Quien, M. i Tafra, V. (2012). Konferencija: Predstavljanje rezultata projekta „Zastupljenost poduzetničkih sadržaja u programima srednjih škola“. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja i Visoka škola za ekonomiju, poduzetništvo i upravljanje „Nikola Šubić Zrinski, Zagreb.
6. Gjeri N., Fulgosi S., Žitnik, Z. (2011). Kvalitativna analiza ispita vanjskoga vrjednovanja obrazovnih postignuća učenika osmih razreda provedenih 2008. godine: hrvatski jezik i povijest - stručno izvješće. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja. Izvor: http://dokumenti.ncvvo.hr/Kvaliteta_obrazovanja/Analiza/analiza_hrv_pov.pdf (pristupljeno: 1.11.2015.)
7. Jokić, B. (ur.) (2007). Ključne kompetencije „učiti kako učiti“ i „poduzetništvo“ u osnovnom školstvu Republike Hrvatske - Istraživački izvještaj. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja.
8. Klarić, M., Manojlović, N., Manojlović, S. (2014). Implementation of Strategy for Entrepreneurial Learning 2010-2014 - a research conducted in Croatian primary schools. Obrazovanje za poduzetništvo, 2(1), str. 15-33.
9. Kulenović, A. (1993). Evaluacija psihosocijalnih intervencija. U: Psihološke dimenzije prognoza (ur. Ajduković, D.). Zagreb: Alinea, str. 269-291.
10. Lovrinčević, Ž., Marić, Z., i Rajh, E. (2005). Kako optimalno regionalizirati Hrvatsku? Ekonomski pregled, 56 (12), str. 1109-1160.
11. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (2010). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Izvor: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2685> (pristupljeno: 17.02.2014.).
12. Pastuović, N. (2014). Kvaliteta predtercijarnog obrazovanja u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na strukturu obveznog obrazovanja kao čimbenika njegove kvalitete. Sociologija i prostor, Vol.51 No.3 (197), str. 449-470
13. Popis ustanova u Republici Hrvatskoj s osnovnoškolskim programima (2014). Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Izvor: http://www.mzos.hr/datoteke/Ustanove/USTANOVE_OS.xls (pristupljeno: 30.4.2014.).

14. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). Annex: Key Competences for Lifelong Learning - a European Reference Framework. Official Journal of the European Union, 30.12.2006., L 394. Str. 13-18.
15. Singer, S., Šarlija, N., Pfeifer, S., Oberman Peterka, S. (2011). Što čini Hrvatsku (ne)poduzetničkom zemljom? GEM HRVATSKA 2002-2011., Zagreb: CEPOR - Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva.
16. Strategija učenja za poduzetništvo 2010.-2014. (2010). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.
17. Vojnović, N., Manojlović, S. (2011). Psihološki aspekti poduzetničke kompetencije učenika utvrđeni strateškim aktima i očekivana ograničenja u njihovoj provedbi // Učenje za poduzetništvo : Zbornik radova 1. međunarodne konferencije o učenju za poduzetništvo. Zagreb: Visoka škola za ekonomiju, poduzetništvo i upravljanje Nikola Šubić Zrinski, str. 63.-75.
18. Vranković, B., Vuk, R., Šiljković, Ž. (2011). Kvalitativna analiza ispita vanjskoga vrednovanja obrazovnih postignuća učenika osmih razreda provedenih 2008. godine: Geografija i integracija nastavnih sadržaja iz Geografije i Povijesti. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja. Izvor: http://dokumenti.ncvvo.hr/Kvaliteta_obrazovanja/Analiza/analiza_geo_pov.pdf (pristupljeno: 31.10.2015.)